

Розділ II. СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 316.324.8+316.3

І.Д. Денисенко

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ & СУЧАСНЕ СУСПІЛЬСТВО: ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ОСМИСЛЕННЯ

Стаття присвячена визначенню основних стратегій побудови теорії, що адекватно інтерпретує зміст і динаміку сучасного суспільства в умовах трансформаційних процесів. Особлива увага акцентується на систематизації вимог, що висуваються до такого рівня теоретичних побудов з боку представників соціологічного наукового співтовариства.

Ключові слова: сучасне суспільство, трансформаційні процеси, теорія, стратегія.

Статья посвящена определению основных стратегий построения теории, адекватно интерпретирующей содержание и динамику современного общества в условиях повсеместных трансформаций. Особое внимание акцентируется на систематизации требований, предъявляемых к такому уровню теоретических построений со стороны представителей социологического научного сообщества.

Ключевые слова: современное общество, трансформационные процессы, теория, стратегия.

Article is devoted definition of the basic strategy of construction of the theory adequately interpreting the maintenance and dynamics of a modern society in the conditions of universal transformations. The special attention is accented on ordering of the requirements shown to such level of theoretical constructions from representatives of sociological scientific community.

Key words: modern society, transformations, theory, strategy.

Постановка проблеми. Аналіз соціально-гуманітарної літератури свідчить, що дослідження трансформаційних процесів у сучасному суспільстві становлять вагомому частину дослідницьких практик представників світового наукового співтовариства.

Аналіз актуальних досліджень. Найчастіше предметом дослідження як західних, так і вітчизняних соціологів (У. Бека, Ж. Бодрійяра, В. Буряка, І. Валлерстайна, З. Голенкової, Е. Гідденса, М. Кастельса, А. Лазаревича, Н. Лумана, А. Тоффлера, Ф. Фукуями, С. Хантінгтона, Ш. Ейзенштадта) є особливості прояву й оцінка рівня наслідків цих процесів в умовах існуючої соціальної реальності, презентованою, наприклад, у працях У. Бека «суспільством ризику»; Ж. Бодрійяра – «світом постмодерна» або так званою «гіперреальністю», І. Валлерстайна – «знайомим світом», Е. Гідденса – «епохою сучасності»; М. Кастельса – «мережним суспільством», А. Лазаревича – «комунікаційним суспільством» і т.ін. [1–4;7; 9–11; 14–15].

Очевидно, що проблемне поле трансформаційних процесів не може бути адекватно інтерпретоване без концептуального осмислення їхнього контексту здійснення, тобто спостережуваної соціальної реальності й, навпаки, експлікація змісту сучасного суспільства повинна орієнтуватися на ті соціальні зміни, які виступають наслідками існуючих трансформацій. Також, зрозуміло, що всі зазначені вище моменти повинні (в ідеалі) узгоджуватися з вже відомими соціологічними парадигмами.

Виходячи із цього, **мета цієї статті** – визначити основні стратегії побудови теорії, що адекватно інтерпретує зміст як сучасного суспільства, так і трансформаційних процесів, а також – їхньої взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до висловлень відомого американського дослідника Дж. Рітцера, практично всі дискусії, організовані в межах західноєвропейського і американського наукових співтовариств наприкінці ХХ – початку ХХІ сторіччя, виходять на проблему адекватної інтерпретації й відповідної оцінки саме змін, що відбуваються з реальністю, що спостерігається. «У міру того, – говорить дослідник, – як ми вступаємо в ХХІ століття, століття соціальних теоретиків, нас все більше бентежить питання: чи відчуло суспільство, а також теорії про нього яскравих трансформацій» [8, с. 34].

Дж. Рітцер стверджує, що в результаті пошуків відповіді на поставлене питання ці соціальні теоретики розподілилися на дві групи.

«Одна з позицій – відзначає американський соціолог, – представлена творчістю групи теоретиків (серед яких, у першу чергу, слід назвати Ю. Хабермаса й Е. Гідденса), що гадали, що ми продовжуємо жити в суспільстві, яке краще всього називати сучасним... Іншої точки зору дотримується інша група дослідників (наприклад, Ж. Бодрійяр, Ж.-Ф. Лиотар і Ф. Джеймисон), які стверджували, що суспільство змінилося так різко, що ми зараз живемо в якісно новому, постмодерністському суспільстві» [8, с. 46–47].

Дійсно, для англійського соціолога Е. Гідденса функціонуючий сьогодні в часі й просторі соціум – епоха сучасності, що є продовженням розвитку також сучасного суспільства початку ХХ сторіччя, і може бути визначена через чотири базові інституціональні моменти – рівень розвитку капіталістичного виробництва; ступінь використання в цьому процесі неживих джерел енергії й машинного виробництва; рівень організації системи соціального контролю та контролю над засобами насильства. При цьому основними динамічними характеристиками сучасного суспільства виступають так зване «дистанцювання» (поділ часу й простору), так зване «вивільнення» (відрив соціальних відносин від локальних контекстів взаємодії і їхнє реструктування на необмежених проміжках часу – простору) і рефлексивність [7].

Для французького соціолога Ж. Бодрійяра, навпаки, спостережувана реальність – світ постмодерну або так звана «гіперреальність». Це суспільство припускає, що в умовах його існування реальне займає підлегле положення

щодо фактів, які інтерпретують його, і в остаточному підсумку, взагалі орієнтовано на момент свого зникнення.

Очевидно, що наявність таких позицій припускає існування в сучасній системі соціологічних знань певної методологічної амбівалентності. Тобто, усвідомлення спостережуваної соціальної реальності як сучасного суспільства, розвиток і функціонування якого активно інтерпретується різними теоретичними конструкціями середини ХХ століття, дозволяє дослідникам знову (за умов пояснити певні зміни в її структурі й сферах існування) звертатися до основних положень цих концепцій.

Визнання існуючої соціальної реальності суспільством так званого «постмодерністського» типу припускає для адекватної інтерпретації змін, що відбуваються з його структурними елементами й простором їхнього функціонування, формування (або розробку) якісно нової теоретичної конструкції.

Аналіз сучасної соціологічної літератури свідчить, що ще із середини 80-х років ХХ сторіччя серед більшості як західних, так і вітчизняних дослідників починає домінувати ідея про те, що «теорії Маркса, Вебера, Дюркгейма й інші багато в чому вже не можуть належним чином пояснити зміст і спрямованість соціальних змін у сучасному світі» [16, с. 19].

Саме в цей період у західному науковому співтоваристві починається активний пошук (який триває й сьогодні) методологічного підґрунтя для побудови теоретичної конструкції, що адекватно інтерпретує зміст і розвиток нового варіанта соціальної реальності.

Серед таких пропозицій, насамперед, варто виділити позицію англійського соціолога Е. Гідденса, відповідно до якої нова теоретична конструкція повинна містити моделі, що інтерпретують економічний, політичний і перспективний (проектний) аспекти розвитку суспільства, і розроблятися в контексті відродження соціологічної уяви [5].

Слід зазначити, що аналіз сучасної соціологічної літератури свідчить про те, що серед представників західного соціологічного наукового співтовариства вже є спроби побудови теорії, що відповідає вищезазначеним вимогам. Як приклад, можна привести теоретичні наробітки італійського представника соціологічної науки А. Мартинеллі – Президента Міжнародної соціологічної асоціації (МСА) в 1998–2002 роках, (так звана «концепція світового суспільства») і французького соціолога М. Вевьорки – Президента МСА в 2006–2010 рр., (так звана «концепція триваючої мутації сучасного суспільства»).

Концепція світового суспільства інтерпретується А. Мартинеллі як теоретична конструкція побудови всесвітньої асоціації народів, «національних держав, міжнародних організацій, наднаціональних союзів і транснаціональних співтовариств, інтегрованих і регульованих поліархічною формою глобального управління» [12, с. 9–10]. Її формування ставиться дослідником у залежність від рівня функціонування двох груп чинників – сприяючих цьому процесу й стримуючих його розвиток.

Першу групу факторів становлять становлення вселюдської етики й формування транснаціонального громадянського суспільства. Ці чинники формують наступні тенденції – «послаблення зв'язку етос-етнос, цього бачення світу й практичного знання, з одного боку, і співтовариства загальної долі, з іншого; поширення саморефлексивної дії й думки» [12, с. 10].

Позначені тенденції, у свою чергу, підтримують і зміцнюють певні інституції поліархічного глобального управління в демократичному світовому суспільстві, а саме:

- гармонізація законів країни в питаннях, регульованих міжнародними угодами або що впливають із рішень судів іншої країни;
- зміцнення наднаціональних органів на світовому рівні й на рівні регіонів;
- поширення засобів рішення конкретних проблем через міжнародні режими, тематичні мережі й визначення міжнародних стандартів ефективних дій;
- уточнення правил співіснування, сумісних із загальними принципами, і процедур контролю процесу підготовки рішень із глобальними наслідками;
- виявлення етоса співробітництва на принципах прозорості й підзвітності;
- самоврядування спільнот як механізмів соціальної й політичної організації на рівні світу для наділення владою індивідів і груп;
- поширення й консолідація регіональних наднаціональних союзів, з механізмами кооперації в публічній політиці й злиття ресурсів для загальних цілей шляхом добровільної відмови від частини суверенітету держав-учасників [12, с. 11].

Групу факторів, що перешкоджають формуванню світового суспільства, становлять:

- прагнення з боку ведучих акторов світової сцени підтримувати сформовані на ній відносини соціальної несправедливості;
- стратегії, рішення й реальна поведінка міжнародних організацій, орієнтовані, насамперед, на поведінку їхніх найдужчих членів;
- збереження глибоких нерівностей між країнами й народами у всіх сферах їхнього життєвого простору;
- поява нових форм фундаменталізму, агресивного націоналізму й трайбализма;
- зниження партиципації в демократичній політиці й довіри до демократичних процесів і інституцій розвинених країн із представницькими урядами;
- збереження національних держав, що сперечаються за владу й блага [12, с. 11–12].

Стимулювання розвитку тенденцій першої групи й нейтралізацію другої пропонується здійснювати через поліархічну модель глобального управління. Остання припускає збереження національної держави «як джерела ідентичності

й громадянства, але в межах добровільної передачі частини суверенітету на верхній інституціональний рівень» [12, с. 14].

«Вона, – підкреслює А. Мартинеллі, – визнає роль політичних рухів, релігійних, професійних спільнот, місцевого самоврядування, транснаціональних діаспор, шукає підходящі умови їхнього функціонування за принципами культурного плюралізму та контекстуального універсалізму» [12, с. 14].

У підвалинах концептуальних міркувань М. Вевьорки перебуває твердження про те, що сучасне суспільство представлене компонентами, які містять певні напруженості. Ці «напруженості викликані тим, що мутація відбувається, флуктуя між логікою кризи й розпаду та логікою відтворення».

У цілому зміст цієї концепції можна презентувати такими тезами. Сучасні суспільства вже не є суспільствами індустріального типу. Соціальні інститути перебувають у процесі трансформації, їхня логіка розвитку сполучена із процесами подальшої демократизації, з орієнтацією на її політичні й економічні аспекти. «Нація» перестає бути провідним концептом конструювання соціальної реальності. Підвищується рівень культурної розмаїтості, взаємодії й конфліктності. Кореляція процесів культурної декомпозиції / рекомпозиції й індивідуалізму стає певним трендом соціального розвитку. Соціальні й культурні зміни конструюють новий політичний дискурс, що формує нові вимоги до суб'єктів політичних дій.

Слід підкреслити, що представлені концепції (які належать одним з найбільш відомих і найбільш популярних західних дослідників), не тільки не мають загального визнання й підтримки в сучасному соціологічному співтоваристві, але й тільки в певному обсязі відповідають вимогам, запропонованим до теоретичних побудов такого рівня Е. Гідденсом. Так, теоретична конструкція розвитку суспільства А. Мартинеллі явно не містить концепт, що інтерпретує розвиток його економічної сфери (системи, підсистеми, сектора, сегмента), а концептуальні побудови М. Вевьорки – перспективний варіант його трансформацій (тобто, експлікації досягнення можливого найвищого рівня соціальних мутацій).

Крім того, якщо концепція французького дослідника здатна частково вписатися в матрицю конфліктологічної парадигми, центральними положеннями якої є твердження, що «кожне суспільство в кожний момент часу піддається змінам: соціальні зміни відбуваються повсюдно» і «кожне суспільство в кожний момент часу містить соціальний конфлікт: соціальні конфлікти відбуваються повсюдно» [13, с. 184], то основні положення теоретичної конструкції А. Мартинеллі – в один з варіантів теорії раціонального вибору. Предметом вивчення останньої виступають діючі суб'єкти, орієнтовані на досягнення цілей, що відповідають ієрархії їхніх уподобань.

Останнє твердження дозволяє зробити висновок про те, що основні положення запропонованих нових варіантів теорії суспільного розвитку не можуть бути й аналітично погодженими між собою, наприклад, для

формування, певної синтезованої теоретичної конструкції, яка орієнтована на підвищення евристичного потенціалу її складових концептів, уже навіть через їхні первісні методологічні засади.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, очевидно, що звернення дослідників до проблеми визначення основних стратегій побудови теорії, яка буде спроможна адекватно інтерпретувати зміст і динаміку сучасного суспільства в умовах процесів трансформації, повинне відбуватися з урахуванням певних моментів.

Виходячи з вищезазначеного, в якості таких можна розглядати наступні пропозиції.

По-перше, серед представників наукового співтовариства в контексті розвитку міждисциплінарного синтезу варто організувати дискусію щодо визначення рівня кореляції концепцій, які інтерпретують формування й розвиток саме сучасної соціальної реальності (наприклад, теорій «інформаційного суспільства» М. Пората, «активного суспільства» А. Етціоні, «кооперативного суспільства» Д. Клиффорда та ін.), і інших теоретичних конструкцій (наприклад, структурно-функціонального аналізу, системного аналізу, теорії соціального конфлікту тощо).

По-друге, необхідне уточнення категоріально-понятійного апарата й узгодження основних положень різних варіантів теоретичних конструкцій, що репрезентують ту ж саму теорію сучасного суспільства.

Наприклад, розробка теорії «суспільства ризику» у сучасній західній соціологічній літературі представлена в основному дослідженнями У. Бека, Е. Гідденса та Н. Лумана. Однак, аналіз цих досліджень дозволяє стверджувати, що навіть головний концепт цієї теорії – поняття «ризик», у кожному із запропонованих варіантів має свою авторську експлікацію.

Так, для німецького дослідника Н. Лумана ризик є зворотнім боком нормальної форми розвитку процесів сучасного суспільства, і «тільки при звертанні до зворотнього боку нормальної форми ми й можемо розпізнати її як форму» [11, с. 141].

«Ризик, – стверджує інший німецький соціолог У. Бек, – може бути визначений як систематична взаємодія суспільства з погрозами й небезпеками, індукованими та зробленими модернізацією як такою. Ризики на відміну від небезпек минулих епох – наслідки загрозованої могутності модернізації та породжуваних нею непевності і страху» [2, с. 45].

Для англійського соціолога Е. Гідденса ризик виступає певним механізмом структурування сучасного світу [6].

По-третє, повинні бути визначені логіко-методологічні засади (концептуальна схема), що дозволяють:

– виразити в абстрактній формі основні положення кожного з варіантів теорії формування й розвитку сучасного суспільства (від «мережного» М. Кастельса до «активного» А. Етціоні);

– систематизувати і узгоджувати ці твердження між собою;

– узгоджувати ці концепти з наявними емпіричними даними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну/ У. Бек ; [пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой]. — М. : Прогресс–Традиция, 2000. — 384 с.
2. Бек У. От индустриального общества к обществу риска / У. Бек // THESIS. — 1994. — № 5. — С. 45–84.
3. Буряк В.В. Глобальное гражданское общество и сетивые революции / В.В. Буряк. — Симферополь : ДИАЙПИ, 2011. — 152 с.
4. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн ; [пер. с англ. под ред. В. И. Иноземцева]. — М. : Логос, 2004. — 368 с.
5. Гидденс Э. К социологическому сообществу! / Э. Гидденс // Социс. — 2007. — № 9. — С. 4—5.
6. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Э. Гидденс // THESIS. — 1994. — № 5. — С. 91—126.
7. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. — М. : Академический проект, 2005. — 528 с.
8. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. — СПб. : Питер, 2002. — 688 с.
9. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Мануэль Кастельс [пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана]. — М. : ГУ ВШЭ, 2000. — 608 с.
10. Лазаревич А. А. Глобальное коммуникационное общество / А. А. Лазаревич. — Минск : Белорусская наука, 2008. — 350 с.
11. Луман Н. Понятие риска / Н. Луман // THESIS. — 1994. — № 5. — С. 127—159.
12. Мартинелли А. От мировой системы к мировому обществу / А. Мартинелли // Социс. — 2009. — № 1. — С. 5—15.
13. Тернер Дж. Структура социологической теории / Дж. Тернер ; [пер. с англ. О. С. Гавриш, З. В. Каганова, В. Г. Осипова]. — М. : Прогресс. — 1985. — 472 с.
14. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон [пер. с англ. Л. Ю. Паниной]. — М., 2003.
15. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Ш. Эйзенштадт ; [пер. с англ. А.В. Гордона]. — М. : Аспект Пресс, 1999. — 416 с.
16. Ядов В. А. Информация о XII Всемирном социологическом конгрессе (ВСК) / В. А. Ядов, З. Т. Голенкова // Социс. — 1990. — № 11. — С. 18—22.